

CLASS - 6

Nagaland Heritage Studies

NTHENYI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 6

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland Heritage Studies - CLASS-VI

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

AJÜÜME

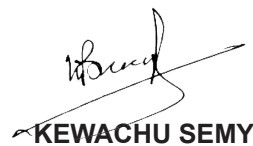
Naga miezza jaawie Rengma haalaa amizaa kemechan kisü. Rengma wie ajüü kepapathaa kesa ajüü keni na ben; Njonkhwe nuu Nthenyi. Nzonkhwe lithuo aghadsan wiena pie sshükajen wie sansi ghodha. Nthenyi jüü lithuo 2017 nteng Government na sengya kemexhie yacü dha no. ED/PLN/B-I/2017-18 Dated 21.11.2017. Tsaliene Dikha-I nawaalla Dikha-V kecuo 2018 nteng na sengshu ndha nuu Dikha – VI nawaalla Dikha – VIII kecuo watsa 2018 wie zhüshu ben. Lesüshen kesashe haawie ghanye alesü kezhüthuna abvüpyie xhangkugho yeen mamün keben kemexhie kepapa kesa kejon chüya ben Naga Heritage li khiketün wietsü. Lesüshen haa lithuo SCERT wie Alternative English methon wiena Centre State Policy (MIL) kenye wiena kesi lesüshen haa sashe chi ben.

Hi Nthenyi (Rengma) Literature Board thu methon wiena Rengma palakechüthu tsüde kiza keben wali dhathuo, ithu jüü khiketün kemexhie haa chükaketsü sapiella Rengma (Nthenyi) shicü pvügha Xhang ghaketünthu miwie anyang kethang sacülo kesa keshi kenien chiben.

Kesi kezhü Government yapie kecü wali dhathuo anyi tsüdelaa kemeshin keyalie nuu kemeshin kemexhie pie kecülienuo saya. Tsümiwie, anyi hathuha ithu shüüpie ncülikie dhathuo saya nkesa, ithu anuphanglaa mathu nkesingcha kesa khishechi ben; Elo F. P Solo, Principal Secretary, Govt. of Nagaland, Education Department, Director nuu Additional Director, SCERT, Nagaland, Kohima. mathu na ithu shüüpie kechi wie atukemezaa, kemetsaa nuu palakechü lenkedsütsung apaan khikhi mekeya alenshaa pie xhang ghaketünthu ghanye miwie chicü dha.

Lesüshen kisü sasheli kesa haa lekedei nyien. Kule kewaa wie aghükeccü kepapa kesa kejonlaa medu, ciwie Madam Khriesenuo Solo, Research Associate, SCERT, na kekaketsü sa, ccügwen ccüka salla ghaanwha ghaangho nuu ithu keqapie ghanye kesi kezhü lesüshen haa sacen keya liena malaa cheno chiben.

Tsümiwie, Kezhüpieghiewa nuu Nthenyi (Rengma) Literature Board sechinyithu tsüdelaa nkesingcha sa ben. Mathu kegule kedhanmang tsüdelaa teshe nuu apitsü ntsa salla keqaliepie ghanye kesi lesüshen zhücen pie ghanye shicü pvügha xhangwaa ketünthu yalla ithu jüü wiena kesi kezhü lenshaa piella kecüliena tsüdelaa nkesingcha sachi ben.

KEWACHU SEMY
Chairman
Rengma Ntheny Literature Committee
Headquarter: Chunlikha

CONTENTS

1. Nookwienthi kaxhang(zakeci)	1
2. Cüünuonyi keni (Phom Folktale)	3
3. Apamyie yeen pie anu sengkugho-I	8
4. Anyi ademi kecién	13
5. Khaalaasha buro kemeshüwa	16
6. Naga kemezaa kemeghüü	21
7. Apamyie yeen pie anu sengkugho-II	26
8. Pvüshang kesa jo (zakeci)	30
9. Ata ketyi	32
10. Ben chüza tsintsawa	37
11. Kaghaliwa kkhagghabvü tong (Zeliang Folktale)	42

NOOKWIENTHI KAXHANG

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Zzakeci tsü bimuo wiena ajüü jjüge, khikhuo kethien nuo ajüüxhe bfüsha siche.
2. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie sengya.
3. Zzakeci jjüge tsa mowa khye chüya.
4. Zzakeci wie ajüü aghaanpvüüwa tsü chüya.
5. Zzakeci kenyewiena kekeghüü thutsü luonüng che.

Anookeghie nyi na, ma kenmvu nuo kemeshin
Amyie ghi kezien-u sengtie,
Nookeghie sa ma nu mexhü keyhün
Ma kitanlaa ma ye miwie.

Ma misüsie dsenidsü, ma lli so,
Ma vüüghüü ghaatsüü nuo asa na ma miz pangbhon
Ma cchantong na mezo ma kekhween
Bathsü kecan cchan.

Kemexhie, thowa ghazega muya mexhie
Adethan,atsanhang nuo amapi, wann khweenchitün
Akwo kemexhie wie, leben kecca wie
Jinchi ntsa keya bentün.

Jin nuo sshagha,si nuo mnan,
Gweghi, xhangkemexhie khuchi tün
Nyi tsüde ghena kemexhiewa khieki.
Meshuon mejaaqhe kaxhang.

Tsütie hiya xhang, nkemu, nkechü;
Tsütie anoo nghüülla hiya shüüthsü;
Aye wiena ghafü yathsü, nuo alon kisütanlaa ya
Hi pie khiewie vhüthien khye nkhihsülaa.

AJÜÜ JJÜGE (VOCABULARY):

1. Paternal(Apapa) :Apa dhighie.
2. Suffice(Sengtie) :nkesengkhi laanyien isalaa nkeceen laanyien.
3. Native(Anu nyi) :xhang ke sshaghapen wie eben nyi.
4. Innocently(meshuon mejaaqhe):xhang kemexhie nyi.
5. Unseen(nkemu) :Anyon pie nkemu.
6. Unknown(nkechü) :Chüshe nkeya.
7. Unlamented(Anoo nkeghüü) :Axhatha nkenaa.

A. Keküghüü nuo keluonüng:

1. Anookeghie nyi na ma kaxhang wie mowa mmvu nuo meshin tün?
2. Kemehe nyi kaxhang wie mowa muya tün?
3. Kaxhang kemexhie tsa mowa sengho delicü tün?
4. No khaatie nuo alli kecaa nyi na anookeghie nyi li chüya?
5. Zzakeci jüü ghaanpvüüwa tsa mowa?
6. Zzakeci wie alli kecaa nyi kaxhang jüü mang mang naben?

B. Meshin nuo luonüng:

1. No khielie xhaandi nuo züüwapen wie anyi kaxhang anookeghie nyiwa senuo kwiliti eben mowa musheya ben?

C. Ajüü haathu haapie no kitanlaa zhücuo sache:

1. selfless(nmeshaa)
2. Gently(cca-a)
3. Content(aleben ghashu-o)
4. Ideal(mexhiesshü).

CÜÜNUONYI KENI (GHISA/DRAMA)

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Ghisa wie mün keben tsü chüya.
2. Ghisa jjüge tsü ghadan ghaanuo chüya.
3. Ajüü bipen (setting), ajüü kekhi (dialogue), kezhü (script) nuo muthsi (scene) Thutsü chüya.
4. Zhücuo kethüghüü thu ghüghe (structure) nuo ajüü jjüge tsü chüya.
5. Ghisa pie kiza keben tsü chüya.
6. No kitanlaa kekeccünienlie jüü tsü cüü.
7. Kezhüyeen nuo kekizayeen wiena sansi chi kethien tsü chüya nuo nyie.

Ghisa pen: Anu wie sankojen pen. Ghisa ketün; Apa athsa kepvüünyi keni, ajja (ma xhe kitankhye ghisa pen wie nmu.)

MUTSI ATUWA (SCENE-1):

Ajen sienwa, avü jen tuwie.

Thangnilo, athsa keqhaiwa:
na avü phün ben. Ma Avü tsse pie
Avü khuowie keshochi ben.

Wacuo athsa ghaneywa:
na ape nuo angaacüübvü pvü nuo
ntuokuo dogho.

Thangnilo : Wacuo, no ci wie
bentha. Ipa no
bhakeben.

Wacuo : Hi alli wie apewa nuo
ngaacüübvü pvüyali
waa. Ikhang haapie
amatha (wheat)

saghuo pie mmenaar thuoyishü. Amatha
(Wheat) mün dhumidsü dha, tsü kitan nsengcha tha.

Apawa ntuokuo dogho.

Apawa : oh! Wacuo. No thetsü züüwaapen wha dhathuo ijie kokilie
(mobile) haa seng waa pachi sengho ndhaman? Haa seng
meyala dha.

Wacuo : Tsüpie mang laa sala nsa? No tsü pie qancathsüla?

Apa : Anli, hi tsü qanca thsü nuo battery laa ami shuli. Thangnilo tsüpie
chinüng isalaa tsa n gule la-a dha.

Thangnilo : Hi kimeshin tsüü tsa ceentha. No kethüghüü shüya kesawa xhie
benli.

Wacuo : Koti pie hi ghaan chi thsülo.

Apa : Hie wie ben.

*Wacuo na kokilie tsü ghaanche:tsü shaa nuo battery piella chinüng.Kokilie
na cankiya.*

Wacuo : Hey! battery kahhathiennien pie chikethien haa. Haa n gule la-a
nsa haa xhie ben.

Apa : O gwie!

*Anyiza sing hi kethüghüü ghenaa akaa ndede nüngdha. O Thangnilo no mang
kesa xhiedsü ghaan nuo battery pie nchi nuo?*

MUTSI KENIWA (SCENE-II):

Apa : Wacuo, no nangsüü waalla avü kekeceenpen wie avüzza benla
nmikhye keghüü ya mexhie lanuo? Ikhang avüzza pahan
n yanüngthuo yishü ben kepaghenanyien hi avü keqhaiwa keni
tsüpie asa kepathi thuwie jieghü-ü li meshin benli.

Wacuo : Ollo ipa.

Wacuo akhimi-i shu-u ben. Thangnilo ntuokuo dogho-o ben.

Thangnilo : Ipa haa ayeen nyienthaa! Hi keqhaiwa isalaa no kieshüüthang
kegule tsüde pie wacuo kitan cütün.

Atssü tsüdei pala pahan shugho lithuo, tsa Wacuo, Wacuo kitan.

Apa : oo! oo! No laa waanuo avüzza keghüü nan nuo hi wie gho nünglo.

MUTSI KECHEENWA (SCENE-III):

Ajen sien wa avüjen tu wie:

Apa : Wacuo Thangnilo
nshini ghonüing
dhamaa?

Maniqhuo ajen shuonthe atuwa
wiena luonüing anli nuo wan
ntuokuo dogho.

Apa : Acha, Thangnilo,
avüzza ghenä
mowa chüya nuo?
Mathu jieghüü likesa kisülaa benla nminuo?

Thangnilo : Anli, mathu tagha keni Khushiya kemexhie benli.

Apa : Tsathu tsa asha khaajo sadha? mathu ma mün khaajo khie ben?

Thangnilo : Nyienli, hi tsathu nchüli, hi mathu avüzza kejieghüü benla nmikhye
tsü kitan kenaali.

Apa : Wacuo, no khaati-e? no mathu khaajo yatün khye chüben maa?

Wacuo : Anli, ipa, mathu tsüdelaa ashakeni sadha nuo ma avüzza kisü
miwie akaa yee 3000 yaben, kiujülaa ikhang asha haawa
yalithuo.

*Isalaa ghaketün wa sha nteng na, ma kekhi akaa yee 3300 yaben
kepaghenanye avüthu na atsaathang phün keben liena, nyu mathu npi
yakeya cho. Tsaliena ma avüzza khaathu ma gweghi benkhye tsüjo khietünli.*

Apa : Mexhie dha. Thangnilo, khielietsa no hi kekeghüü tsü luonüing ya
dhamaa? No chüyamvu benma khiena hi kegule kejon pie
wacuo
cü tünkhye?

Thangnilo : Anli ipa.

*Ajjawana ajen kishuondhe awie wana maghaa ben (ajjawa xhe kitankhye
matsi nmu)*

Shoo! shoo! thowa ma khuo nshanbhanlla pie atsse kesapen teshe nuo?
Affüna tsü pie mesho waa dha!

Thangnilo na matie cinchinuo maghaa: oh! Tsa ijie li-hi tsütie tesheli ipa hi
cikichi wie (ma bvü-ü.)

Ajjawa : No wacuo tie pie akekka wie chiya nbengwie?

AJÜÜ JJÜGE (VOCABULARY):

1. Apewa(Taroleaves) : Ape ma wa.
2. kokilie(mobile) : shietaghanin keccünienlie bvü.
3. Avüjen(pigsty) : Avü kejin ben.
4. Avüzza(piglet) : Avü gaghanie ashakeni keceen jü.
5. Khanshopen (kitchen) : Atsse kesa pen.

SAKENAN

A. Khuchikethien kekeghüü thutsü luonüng che:

1. Ghikesa haawie thocho yeen cükie ben?
2. Ghisa tsa khiewie sa?
3. Adhighie tsüwa tsa mowa kegule wie dhan mang ben?
4. Athsa keni yeen cükie tsü zhüdekeda che
5. No kemeshin tsüü khiena apawa kegule kejon piella athsa ghanyewa cüten nuo?
6. No kemeshin tsüü apawa athsa ghanyewa ghali kwie? No keluonüng jjüge khuche.
7. Khaatienuo apawana thangnilo ma Keshon tsü luonüng?
8. Ghisa wie no kaxhang yeen cükie mowa chüya?

Wacuo	Avübvü
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

D. Wacuo avü kejieghüüwa manijüwie keccünienlie tsü meshin chilo.

C. Meshin nuo luonüng:

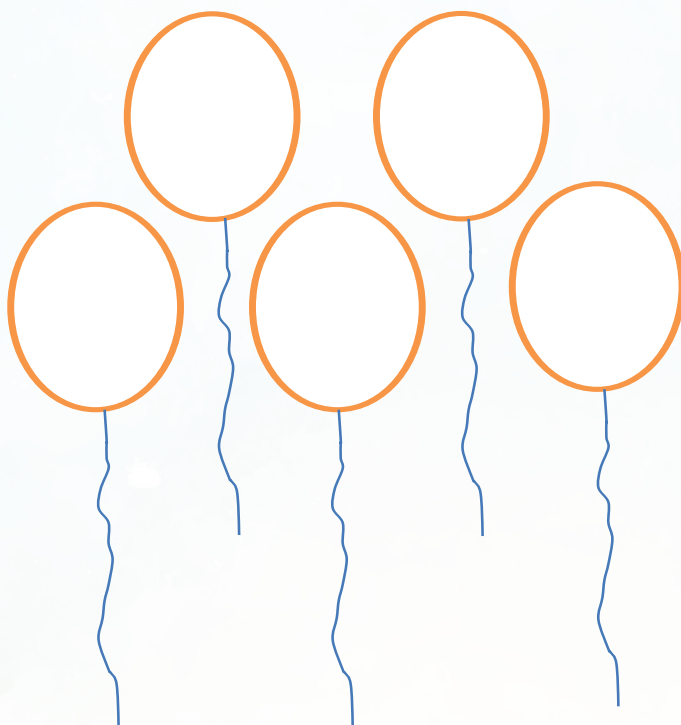
- (a) No ghisa khielie kesi tsü,kenyiewie no kegule pie anyi kisü noodi chili kesa ghena ma kemexhie mang mang ghaan tün?
- (b) Kiujülaa Thangnilo tsa npvüshang salithuo,no alen ketsütsung khaatie pie ma cü kesa?

D. Lesü sapie npvüshang wa cü nuo no khaatie mezoo hhandhe (vacation) nssanko (farm) wie ben khye pie ma kiza. No khaatie awenjja thu yaan, avüüghüü nuo Avü nuncca khye pie ma kiza. Aghichensa kegule mün keben pie ma kiza che. (10 marks)

Assanko atsanqi haathu keben toonche:

- Avüüghüü kecheen,
- Avü kisü,
- Assanko wie awenjja anen keni shughuo keben toonche,
- Acchantong ketsau bünkeben toonche,
- Agghazhü wie angaahu toonche.

- E. Ssanwa haa angameshin 5 ben. angameshin keni kemesiwatsa no wie kemxhie keni no muya kesa watsü. Anga meshin kecheen ssanwa keben watsa no nsapfününg thuo keyishü. Anga meshin gaghacaan noo wie tsü zhüpang che.

APAMYIE YÜN PIE ANU SENGKUGHO-I

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhiedsü sinuo chüya.
2. Sshüka wie chüthsü nsengthu keyishü thutsü bhashipie luonüing ya kemexhie sa.
3. Ajüü kethühüü thu tsü chüya.
4. Sshüka tsü njüü wiena pie asshüsha nuo kessansi thu gweghi keccünienlie yakemexhie sa.
5. Naga pamyie kekhangyeen tsü chüdekeda ya.
6. Shietaghanin ayeen khaatie kesa pie anu seng benlla khye chüya- anu ccülie kesathu tenuo nuo mowa nsathu yishü khye chüya.
7. Anu ayeen keseng wietsü lebenchi nuo tsü ithu kaxhang seng ketün tsü nengthisa.

Nagaye wie anu pieki keya kechü ntün, xhang kemexhie yeen kezanghuo tsüna bengho dha. Tsa atongnyi (citizen) kaxhang len tsüde gphanteng yadha. Naga nyithu na ami yyithu senuo npi kegweghi tuwiena mathu yeen makepathaa nuo mecchanshu-o kesa lithuo, nyikhangsin (democratic) dientienyiye (republic) kekhang yeen Greek Republic City State tie kesa naben (majjüge: anyi dientie wana kekhangwa tsü kese. Kekhang mei wie kekhang ntsawa tsa anyidientie watsü. Kemetsaa khanna age methon, amiezza methon salla kekhangwa gweghi nuo anu tsü seng.) Anu kitanlaa anu tsüseng, anu tsa khang ntsawa (sovereign) nuo sengjüükhi (politically) wie zikaxhang

(socially) wie kebenkeyien (economically) wie mang mi wie lilaa nkaghaki (indepentünt). Anu tsüdelaa makezanghuo (its system), makekhwee (its defence) ben nuo aghie (war) pieki nuo punghuon yakemexhie tsüpie anookeyiensaa. Anu kisütanlaa waalla anu kepawa wie khigghü keya nmi, nuo anu tsüde, khaatie zza lilaa makemeshin saya mexhie. Anu kedi nuo kezza gweghi tsütie bengho, anu na manyi nuo maye tsü nuncca gho.

KEKHANG YEEN KENI:

Ayeen keseng kepapa keni bengho. Kisü lithuo, anyi dientie na anu sengthsüketünwa tsü kese (democratic republic system) nuo kekhangwa (chieftain system).

Rengma, Angami nuu Chakesang miezza thuna anyi dientiewana anyi saya kemexhie kisü kese pie anu sengthsü, ciwie anyi keqhai nyienlilaa ayeen kechünyi age (clan) ajinshü(khel) tsüde wiena gho akhan kezza kiusa nuu anu tsü seng. Ayeen kechü kezien-o haa anu seng. Atssü pahan wie akhan haawa wiena anu miwie kediwa tsü kese.

Amiezza awie tsüdelaa anyi mishoo kisü na anu tsü seng. Kekhangwa (chieftain) kekhang (power) tsa amiezza kisü wie kepa amiezza awiewa wie kepa. Kekhangwa kekese wie apamyie yeen pahan nyie ben nyienlilaa ashi (hereditary) wiena lithuo, athsa dsütsiwa(eldest son) na ma methon ben. Kekhangwa tsüdelaa alen kedsütsung khan pie thiennuo malen dsütsung.

Kekhangwa tsüna anuwie kemesi ntsawa nuu anu wie kegule

kemecchan tsüde: ayeen keseng wieli, kegule wieli nuu keccüna wie lilaa ma apen seng ben. Anu wie kekhangwa kesa ghena ma tenuo (duty) lithuo, anyi dientie keccünienlie li alen kedsütsung keccünienlie lilaa ma tsü koki chi ben. Alli kecaa kegule wie; khaathasha amahcü pieben nyielilaa akho saben khye kekhangwa na tsü khishe chiben. Kekhangwa pahan na anyi dientiewa ghena kemexhie kemetsaa khan len kedsütsung wie anu seng tün, tsaliena ma, makitan anutsü nseng. Ayeen haatie kesa nyieketün miezza thuna Rengma, Angami nuu Chakesang khan.

Pahan wa lithuo,ciwie kekhangwa pahan khang ntsawa nuu majüü tsüna anyithu ghena ayünbvü. Haatie kesa kekhangwa haa Sümi, Konyak, nuu Kuki thuna satün.

Isalikhilaa, kidhan yeen kepapa tsüde wielaa, anyi dientie kekese sali ashi wiena salilaa anu wie südhei kemexhie kekhang watsa ajenlighhü ghena, anu yienoo kesshü ghena, anu ghie kehie nuo apamyie yeen wiena anu sakaayie kegule watsü. Ciwie aye yakeya yeen mexhiedsü ben. Aye tsa geshüükhe piella kecheen sathien: anu ye, amiezza ye nuo nenja ye.

AYE JÜÜJJA (TERRITORIAL AUTONOMY):

Naga nu tsüde mayegghü mecchanshu ben. Agghü tsa khuphieghie yakemexhie nuo khuphieghieya nkeben haatie kesa pie sathien: akoza, aghako, yikhazza nuoalon. Anuyewie ayienoo, aghako, kecaa Ili nuo nkecaa Ili thuna ben. Aye ghena kevvü sengwaa aghie nuo keyasaalie lilaa keliese pie anu zhüwie chitün, isalaa anu kisülaa anu

kepawa miwie kekhang senmegho. Anu tsüdelaa anu kepathu senuo punghuotün müghüdsan tssü wie ashüü kepvüliethsüli kesaghena.

KEBENKEYIEN (ECONOMY):

Naga nu thuna makesasa (autonomous) kesaliena kebenkeyien lilaa mathu kitanlaa mathu keben miwie tsü ngan. Alli kecaa len wie lithuo ami yyi (outside world) wiena kekhangagha manglaa nmi. Anu pvükeya tsüna anu ghena kitan nuo anu nyitsi (population) thuna nsengthuo keyishü tsüdelaaaben. Tsüwatsa alli kecaa zillashü kaxhang ntsawa, isalaa ghuzoghonuo kekecheen, asa kejüghü nuo angaqhu keqhu thulaa kegule ghaanpvüü kisü. Atsanqi pie atsanqi ketonlie tsüsa, adsüghi mgu (sea shell) nuo ameghie tsü pie akaa methon sa pala shü. Amcü nuo ameghie tsanqi thu tsükitan ami wiena mangün tün (order).

Naga thuna amiyyi (outside world) senuo kechülie kesa kizien-u sanuo xhang keya jüüge ghaanpvüü kisü lithuo nenja nkesengkhi kesa (selfsufficiency) ghena. Tsümi wielaa, mathu alie keyalie kesa ghena amiyyi mathu senuo gweghi keya zien. Nyu senuo demeja kaxhang haawahaa British yeen gho npikecuo chu mathu kaxhang yeen makepa kesa watsü seng benya thsü, nuo ashi sa British yeen ccakhuwie dogho mathu ghichen salla maatang lilaa.

AJÜÜ JJÜGE:

1. Nyi khangseng (democracy) : Anyithu mathumiwie kediwa sathsüli kekese.
2. Dientienyijie (republic) : Anyi atssüte kidhan nuo kidhan kekhang tsa nyidientie jiekesa kechü.
3. Chujüü (politic) : dientienyi kekhang tsü chüjüü kekhyini.
4. Zillashü (socially) : gaxhang wie kisü kisü nsengthu keyishü.
5. Keben keyien (economically) : Asajjüwie nsengthu keyishü.
6. Ashi/jookeya (hereditary) : Kemexhie li keteshü lilaa apajja wiena kugho.
7. Sütan (autocratic) : Mishuo kisü kidhan keseng.
8. Makesa-sa (autonomous) : Nyu wie azah nyalla mangsamu khyesaketün.
9. Kekhang (sovereign) : Tho ccakhulaa nyien.

SAKENAN:

A. Kekeghüü thu haa luonüng:

1. No khaatienuo Nagaye wie anu tsüdelaa mathu kesa-sali kesa chü?
2. Nagaye wie apamyie kidhan kepapa keni ben kesa tsü khidekeda(describe) che.
3. Naga pamyie tsüwie anu paghaan thu tenvo(role) tsa mang mang?
4. Kidhan kepapa kesa keni keben; nyikhangseng (democratic) nuo kekhangwa (chieftain) haakeni wie amiezza totho na khaawa benkhye zhüche.
5. Anu keni jüwie ayegghü khaatienuo shundhe?
6. Khiena Naga thuna kebenkeyien wie sengquo tie?
7. Waakesa tsüwie Naga nu wie kekhangwa ma tenvo/kisa-o thutsa mang mang?
8. Shietaghanin no nu wie anu paghaan kegule keni zhüche.
9. Anu wie anu paghaan thuna, Adsü, Anen, Alen (footpath) nuo sülisügwe (sanitation) thutsü ghaantün. Kiujülaa no züüwaapen wie xhan glithuo, Kidhan padheseng (govt. department) kepapa kesana haathuhaa ghaan kesa. No kemeshin tsüü khiena züüwaapen kediwie anu paghaan thuna haathuhaa ghaan nteng?

B. Zhücuo khaathuna “anh” nuo khaathuna”nyien”khye zhüche.

1. Naga thuna mathu nyikekhang sengthsüli kekese tsa Greek thu ghi-i kisa. ____
2. Naga nu kisütanlaa anu kepa miwie nkhang. ____
4. Anu wie aye tsüdelaa kekhangwa nyienlilaa anu paghaan thu jie. ____
3. Anu kekhangwa na pala cüghe keyien tsaathang li atssü lilaa khishe chiben. ____
5. Adsü ghi ngu li ameghie qanqaa lilaa atssü pahan wie pie akaa methon sa seng. ____
6. Anu thuna alli wie muya ketün nuo asaaxhang thu tsüpie anu kedekevüü wie jieghüütün. ____
7. Naga nu tsüdelaa anu ghie kehie yeen ben. ____
8. Naga nu tsüde wielaa kekhangwa na ma nu nyi tsüde mi wie kekhang seng ____

C. khishe kechi ali A tsüpie ali B jientaantie che:

a) Anu tsüde pieki	1) Nyu miwie nkaghaki
b) Kekhang wa kekhang	2) Khaathasha cüüchien nuo mahzü
benkhye
c) Aye tsa geshüükhe pie	3) Tsükitan ameiwiena mahngün
(import)
d) Anu ye saketün thutsa	4) Ayienoo, Aghako, kecaalli nuo
nkecaalli
e) Naga nu ma kesasa tsa	5) Mathujie kwetie
f) Amcü nuo ameghie tsanqi thutsa	6) Anu ye, Adhighie ye nuo Nenja ye.
g) Kekhang watsa alli kecaa khishe tün	7) Amiezza amiezza wie kepapa

**D. Sshüka wiena ithu khylie chüya dha, ciwie anyi tsüde ayünwa wie tsü ben
thsü li kesa ghena ayeen na ben. Sshükajen wie lilaa ithu ayeen nnyie
thuo keyishü ben. Dikha kisü kesatie ayeen 4 nyie nuo benli kesa zhüche.**

Ithu dikha yün

Ithu dikha wie ithu ayeen haathuhaa nyie tün:

**E. Ghikesa (role play) : Anu keni na Aye ghena kevvü benli kesa meshinya.
Mathuna waa mathu ge wie mathu shüü kepvü tsü bhaben, nuo Anu
panghaan thu medu waaben nuo Anu wie kekhang wana kekevvü jjüge
tsü sūdhe ben. Anyi pahan kese pie anyi haathuhaa ghi sathsü:**

1. Anu kekhang wa, 2. Age wie sichinyi, 3. Anu wie keqhai nyi.

ANYI ADEMI KECIEN (PHOM FOLKTALE)

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhiedsü si nuo chüya.
2. Lesüshien tsü sinuo nsengthuo keyishü kechüthsüthu bhashiya.
3. Ajüütong tsüpie asshüsha nuo kessansi thu senuo keccünienlie.
4. Sshüka wie sakenan khuchi kethien thutsü patie zhüche.
5. Anu wie khienie cükie khiketün tsü chüya nuo tsü nengthi sa.
6. Anu wie khienie cükie nuo khaalaa cükie wietsü lebenchi.
7. Amankesa/qhethiketün nuo chütie kesa tsü chükepapa saya.
8. Kemeshin nuo kechü tsü methasei khisheya.

Khienie tsüwie Anu kezza kiu kisü Pongching ikesa Nagaye Aghanie keshughowa anyi kisü manyang “Kha-ah” kesa xhang nuo ma Ademi cien. Ma cienpvüü Ademi tsüna aghanang llapvü lilaa anu wietsü ghoojo satün nuo nmesella Anu tsü vüü bentün.

Anu thuna chü Ademi tsüna Kha-ah cienpvüü likesa tsüghena Ademi tsa anyithu nmesa. Ademi nuo anyi, cienpvüü kisü pie geshüü sengnuo kebenwatsa, mani yeen na makepathaa sa. Khaathasha Ademi na pala ghang nuo tsallakhye, anyiwatsa, nghama. Ma cienpvüü Ademi watsüna tsakechi wie anyi(Kha-ah) na ma pvüpanya nuo anyi kepathu tie ntsalaa mexhietün. Haatie kesa ghanang tsa, anyi, Kha-

ah tsüna aghanang tsangthang mapvü pang pvü nuo jinben tün nuo aghaja wie xxhanxhaashu-o satün, ma cienpvüü Ademi na aghijaa wie saketün tsütie.

Adsan kugho tsathangwie, Kha-ah na anye kaxhaan benlilaa kedhügghü ketün tsü mutün. Kha-ah Ademi na aghijaa acchantong ccakhuwie makwo süzuonpvü nuo kedhügghü ketün tsütie muthaathaa kedhügghü. Tsü makisü, khaathashana Ademi na naawaakhye, kha-ah laa naawaa nuo khaathashana Ademina mexhieya khye Kha-ah laa mexhieya.

Bathsüü wie aghanin kisü Kha-ah na maccü ajiwa ayesü kedi sapvü ketün mu ma pachin paanaa nsalilaa.

siekhaan nsalla anu thuna
mademi tsü munüng ndhali
kesa kepaghenanyienlla
mademi tsa mexhieya meyei
anu tsü vüü benketün lienä.
Ghaankebentie hata kisü
sienwietsü Ademi watsa
anu kevüü wie kuqoi ketün
munüng.

Kha-ah na assakhünwie
mademi tsa asakejüghü thuna
npiyathi keyacho kesie xhang.
Isanuo Kha-ah na manuwie
kesaakenaa nsathaa zoolie
shüüwaasha.

Tsüwatsa, anu kepa wiena asa
kejüghüthuna ma cienpvüü, Ademi
tsüyesü sapvü thsükesa thansha wie.
Kha-ahna macienpvüü, Ademiwatsa
ashi-ena mexhie npikeyachonaa.
Kha-ah mapvüshang thuwie kiza

Tsütienuo, anyi nuo ademi kezanghuo
qhethi ketün kesa watsa magaxhang
assakhün sasha isalaa khielie kecuo
anyi nuo ademi kezanghuo cükie
tsü khiben tün nuo khielie kecuolaa
benli kesa nonditün.

AJÜÜJJÜGE:

1. Nieshuwa (eastern) : aghani keshugho miwa.
2. Acienpvüü (spirit) : Axhatha pala pahan cienbvü-ü ketün.
3. Mahhandhe(continue) : kha-ah na mahhandhella naa.
4. Yesü(wounded) : Asakejüghü thuna kha-ahdemi tsü yesü santsa sasha.
5. Caa(drenched) : Ademi na acchantong ccakhu wie adsü caapvünuo ben.

A. Keküghüü thuhaa luonüng:

1. Kha-ah tsa thowa?
2. Mangkesa ademi tsa anyi nmese?
3. Kha-ah cienpvü tsa mowa ghaansa?
4. Ademi nuo Kha-ah mani jüwie kezanghuo tsü khitemethaa che.
5. Kha-ah khaatho xhang? Ma khaatie nuo shüü?
6. Kha-ah khaatiesa mademi asa kaghang wie?

B. Kaghacaan pentsü zhü pang che:

1. Anu thuna ademi tsa _____ cienpvüüli kesa chü.
2. Ademi nuo_____,thowa atie zanghuo benkhye,mani kegweghi tsa_____.
3. Adsan kugho ghanang wie Kha-ah na anye kaxhaan ben lilaa_____benla ketün tsü mu tün.
4. Bathsü ghanin kisü Kha-ah na pachinpaanaa nsa lilaa maccü ajiwa___dhu ntsa sapvü ketün mu.

C. Khuchi kethien wietsü kemeshuonwa kesepie zhücuo tsü sacenche:

1. Kha-ah na khiewie xhang?
(a) aghijaa wie.
(b) anu kedi wie.
(c) anu kezza pongching li khiketünwie.
(d) Nagaye gghazeen penwie.
2. Acienpvüü ademi watsa
(a) Kha-ah nuo anuthu jüwie.
(b) Kha-ah nuo ademi jüwie.
(c) ademi nuo aghijaa aghaansa kepathu jüwie.
(d) ademi nuo anuthu jüwie.
3. Kha-ah____cho nnaadhe
(a) anuthuna masenuo dawajen wie npikewaa.
(b) ma cienpvüü ademi ashi-ena npixhie keya.
(c) acienpvüü demi na xhenan npikugho.
(d) ma npi geshüü
4. Kha-ah ma cienpvüü ademi tsa_____cho kesie xhang.
(a) keqhai npi kesa.
(b) ccha-a npi kesa.
(c) asa kejüghü thuna yathi npi keya.
(d) anu wiena npi kepvü.

D. Apfüwa gweghi donki, no Anu wie sichinyi kisüli meshin nuo kiujülaa Ademi kecen nyi nthu jaawie Benli kesa chüya lithuo,no khaatie sabenkhye pie keccünienlie.

E. Ketenkesha kegule(projectwork):

Nagaye wie,anyi aghaansa cienbvüa ketün haatie kesahaa khienie tsüwie nzaghon. Haatie kesa cükie haa keqhai thuwie keghüü nuo zhüya.

KHAALAASHA BURO KEMESHÜWA

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Naga sakeyanyi nuo khukechinyi Npvüzza/nza kemeccan thutsü nengthisa nuo mathu tie sayali piketsüsa.
2. Dr. T.Ao cükie nuo ma mang ghen ngankhye tsü chüya.
3. Kekeponlie mün keben tsü chüya.
4. Sshüka tsü xhiedsü si nuo chüya.
5. Sshüka wie ajüü majjüge keben thu kekhi tsüchüya kemexhie saya.
6. Cükie tsü si nuo asshüsha nuo kessansi thu gweghi keccünienlie.
7. Kekeghüü jüü haatie kesa-tho, mang, kosi, khiena, khiewie, nuo khaatie thu tsü sengnuo khizhüyeen kenye wiena zhücuo meshuonqhe zhüche.
8. Keshin nuo achu methaase khisheya.

Dr.T.Ao anyang India wie kieshüüthang boru gweghi ketün watsa Naga nyi khithang (legendary) boru kemeshü-ü. Boru kemeshüchü makepa kesa ma Indian boru kemeshü ghekkha (team) zimedi (captain) sanuo Olympic wie waa nuo India kekhang kemu sienwie Azi (contingent) atu ntsawa ami Keshu wie Dithsü (flag) kesengwa salla Adsanketongsha 25 ghanang 1948 mapi Wembly kekeponliekhimi (stadium) London wiewaa.

Talimeren Ao tsa bhacasha 28, 1918 mapi Changki nu wie pvüügha. Ma Rev. Subongwati Ningdangri Ao nuo mawubvü Maongsanla mani ngaa taghakhün wietsü mezhüwa. Ma kaxhang cholie boru kemeshü tsü

neng ma kekeponlie kepawielaa mexhie ntsa salilaa. Ma sshükajen (school) nuo yaki (college) wie zhüketün tsüwie kekeponlie tsüte miwie gashüwa (champion) mukeya qheki (record) naben.

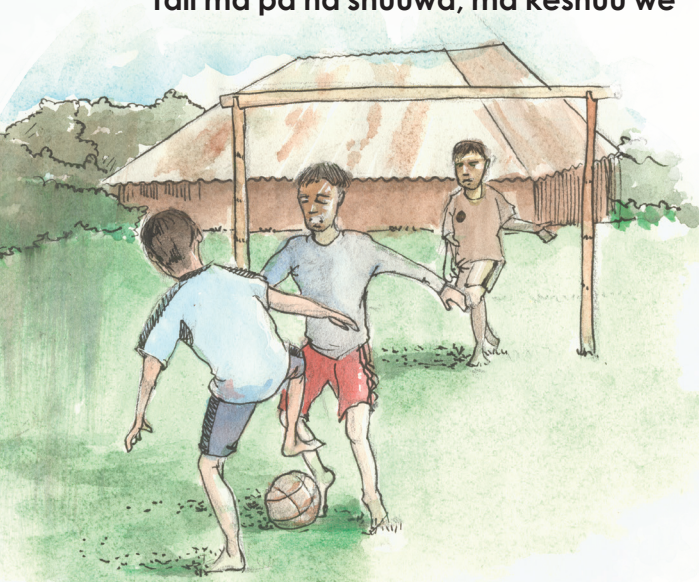
Ma boru kemeshü atuwa lithuo Impur Mission Centre wie mapa kegule (service) kesapen wiena. Ma nuu mapvüshang thuna kekeponliepen wietsü athsüqe boru pie meshü kepaghenanye boru ntsawa tsa muli kesa dhu kesaliena. Boru kemeshü tsüna ma kaxhang wie kedi ntsa nuu tsüna pala pahan saya kemexhie shanbhun ketüntie salilaa, ma kesikezhü wie sakeya nyilaa. Ma middle English school wietsü atuwa (first div.) muya nuu 1934 mapi wie Jorhat Christian High School wie waa.

Waa Jorhat wieccüna ma ntsakhiwa kekeponlie wie kemexhie nyili kesa chüsheya. Ma ghekkha na boru kemeshü tsüdwie ma kekhünwa (defence) sanuo khangya. Tsümiwielaa, ma Inter High School Tournament wie kemexhie ntsawa khanghyi (trophy) tsü pieya. Acienpvüü nkemexhie, haa tsüwie Tali ma pa na shüüwa, ma keshüü we

(bed) wiena ma kemmvu khishekechi lithuo Tali daktara (doctor) sanuo manyithu mnuncca thuokeyshü. Mapa kemmvu haawahaa ma sesengki waa lla daktara saya nuu ajenwie ghonüng.

1933 mapi wie, Tali na daghaa wie (matric) atuwa (first div) muya nuu Guwahati cotton yaki (college) wie zhüwaa. Hiewielaa, ma ma Yaki Ghekkha ghena keponlie. Ma keben ghena tholaa mathu ghekkha tsüüki meya (matchless), nuu mathu kekeponlie tsüde wie khangya. Ma kebvü (athletics) wielaa mexhiesshü (outstanding) nuu amapi kecheenjoo nenja (individual) gashüwa (championship) khanghyi (trophy) tsü pieya. Yaki kekeponlie kitan manoo nkegwien ghena anyang kethang ntsa Maharana Noozi (Club) wielaa keponlie.

Mapa kemmvu sacinyali kesa watsa amapi 1942 wie saya ma Carmichael Medical (dawa) yaki Calcutta (khielie pie RG Ghar Medical college isa citha) wie dawa siya kemexhie tafie (scholarship) mukeya wie. Wan nuu ma atssü geshüükhe pie dawa kesi nuu ma kegule dongwa (profession) boru kemeshü wietsü chi kepaghenanyien ma Mohan Pagan noozi (Club) wie sichinyi (member) saya kesa liena. Ma noozi ghena 1943-1951 kecuo keponlie nuu amapi keni zimedi sa. Haatie kesa tsüwie atssü kemexhie kedi pie macü

Indianyi Boru Ghekkha Zimedi sa London Olympic 1948 wie waalonuo. Tali na Dithsü (flag) kepiewa sa India zi (contingent) senuo Wembly keponliekhimi (stadium), keshaa yeen kesa wie do.

Ma India ghekkha senuo accükevü boru kemeshü tsa Züüwaapen (town ic London) wie kaxhang thu kekhijüü sa. Mathu ayekeqhaa (dryland) wie accükevüwa meshümvu, akecaa wie kitan accükuwün pvü. Accükevü lilaa mathu boru xhiethishüü (excellent) meshü nuu xhexhüülesü (Newspaper) wie accükevü boru kemeshü cükie zhüdeketa ntsa sa. Mathu kekeponlie atuwa Burmese ghekkha senuo meshü tsüna ghazega khangya. Keni dughowa wie French senuo meshü India ghekkha na kiuna qancaze, atssü ssakhün wie kepvüthsülie keyalithuo 2-1. Ghekkha na kejon tugho Waller, Holland nuu Europe wie keponlie.

Ma MBBS tsü 1950 wie ceenyanuo 1955 wie ma piella Kohima kenaajen (hospital) wietsü Medical Superintendunt sa kesungche. Khaathasha Nagaye na Didhe (State) 1963 wie muyakhye Dr.T.Ao na Naga jaawie atu ntsawa Director of Health Services sa nuu ma akhe tsü pvüwaa ma keshu mapi 1978 cuo. Dr.T.Ao na apaanjüü keccanyi, melaaleinyi, nuu anyang kethang nuu kebenkeyien tsü jüghü nketün nyi kisü. Ma kaxhang khuchilla anyi ghaan nuu

kekeponlie wie malebenchi ntsa kisanyi, mapi khiewie chicü khye ma kekeponlie haa sadezü. Mapie Kohima kenaajen wie chikecü wie, ma staff nurse manyang Deikim tsü meduya nuu 1956 mapi wie tsü pie ma wubvü saya. Mashini benwaa athsa keni nuu angaa keni muya. Ma amapi 80 xhang nuu 1998 wie ma kaxhang ceenbvüsha.

Ma nyang wiena khukechi, Assam wie Kalaibor keponliekhimi (stadium) nuu cotton yaki keponliephacü (indoor stadium) tsüpie ma nyang cighoben. Ali (Ministry) of DONER na Dr.T.Ao kemeshin (memorial) khanghyi (trophy) 2009 mapi pieki pie Aghaawa Nieshuwa yiko (North EastRegion) kaxhang thu ghena khuchi dha. Mohan Pagan A C thuna Mohan Pagan Ratna Jo (award), keshüükesingjo (posthomouse) pie ma tukejüghi sache 2002 mapi wie. Amapi 2018 haa Dr.T.Ao kepvüügha amapi meza ceenkeben liena, amapi choli nookeghi shaachi dha Diye (nation) wie ma ghayin pie pvüthsümün (postage) daki (stamp) sadha. Kejjütellie (tournament) ssannyie kejon ma nyang wiena pieki nuu Aghaawa Nieshuwa Kaghatsooghüo (North East Council) thulaa Dr.T.Ao Sunahyi Kejjütellie Boru kemeshü, amapi 21 ccakhuwa, amapi wie Aghaawa Nieshuwa Yiko (North East Region) thu ghena piekipie kechüthsülie dha.

AJÜÜ JJÜGE (VOCABULARY):

1. Khithang (legendary)	: Bvükesa shüsha thu cükie.
2. Zimedi (captain)	: Azimewie kediwa.
3. Keponliekhimi (stadium)	: Akhimi kemethaa wie kekeponlie pen.
4. Keponliephacü (Indoor stadium)	: Ajen kedi noowie kekeponlie pen.
5. Gashüwa (championship)	: kemexhie jaawie kemexhie ntsawa.
6. Dhenchi (mission)	: Kemeshin kemitsüü kegule.
7. Khanghyi (trophy)	: Khang keyawa shüü.
8. Kejjütillie (tournament)	: Azi kepapa ajo kisü ghena kessanghang.
9. Yaki (college)	: Kesi kezhü pen kemesiwa.
10. Tafi (scholarship)	: Kidhan lesü kezhü thu kekeqa.
11. Ajüüxhelesü (newspaper)	: Alesü ayyi tsüde xhe pie chüthsü ketün.
12. Pvüthsümün (postage)	: Alesü pie apen kepa wie kesung kechi mün.
13. Daki (stamp)	: Kemeccan mün.

SAKENAN:

A. Khuchi kethien thu tsü luonüng che:

1. Daktara T.Ao tsa thowa?
2. Khiena Indian Olympic cükie wie Daktara T. Ao nyang mecchan shu-o?
3. Talimeren tsa kekeponlie wie mexhiesshünyi. Tsütieli kesa majjüge zhüche.
4. Boru tsa T.Ao kaxhang wie khaatie nengnoo llakhye zhüdekeda che.
5. Talimeren dawa sikeben nuo Mohan Pagan ghena keponlie keben tsüwie anyang kethang ntsa kegule pie ma kecü tsa mowa?
6. Khiena Lodon Olympic wie Indian boru ghekkha na kepa thu ghekkha miwie makepa?
7. Khaatie nuo Talimeren mapa kemmvu tsü saceenya?
8. Shietaghanin khaatie nuo khaalaasha India boru kemeshüwa tsü meshintün?

B. Kiujülaa Talimeren tsa ma boru kemeshü jo tsütie kesa tsü pvünuo ghanye sanuo shietaghanin laa xhangben lithuo, ma kaxhang tsa makepa sabenla kesa, no kemeshin kiu khiche.

C. Sapie (event) thu tsüpie kenyele che abben (amapi) wiena.

- ☐ mathu accükevü boru meshü.
- ☐ ma Mohan Pagan ghena keponlie nuo dawa si.
- ☐ Tali London Olympic wie Indian zi Dithsü keseng wa sa.
- ☐ Tali na Jorhat wie siwaa.
- ☐ ma Kohima kenaajen wie Medical Superintendent sagho.
- ☐ ma Gawahati Yaki wiewaa.
- ☐ Tali na Impur kekeponlie penwiena boru meshü shu.
- ☐ ma atuwa mua nuo Middle English School teshe.

D. Khithang boru kemeshüwa ghena kekeghüü mezhü zhüche haathu piella: mang, tho, khiewie, kosi. Melote kluonüng kisü sü ghena zhüche.

- (a) mang _____ (b) tho _____ (c) khiewie _____ (d) kosi _____

E. zhücuo ssanwa khuchi kethien thutsü ghaan nuo pie kenielietie che:

Keponlie kemexhienyi

Tia nuo Lima mani na keponlie ghanang wie kebvü wie waa.

- Zoolie Tia na khuliedo.
- Mani gweghi bvüceengghü pvüdhe.
- Lima na atu sa bvü keben.
- Lima na Tia keqali nganwaa.

Kenielietie zhüche:

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____

No kemeshin tsüü Lima tsa mapvüshang wa keqali kesaghena kebvü wie khang keya tsü deshe kesatsa meshuon la nyien nuo?

(mieshuo mangaa ngaa sa donki nuo ayeen cükie kemexhie kecheen no Sshükajen wie kekeponlie wie ghanang lilaa seng yakemexhie zhüche.)

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____

F .kekeponlie cüüche/bhashiche:

Tsa no meshin keben miwiela keponlie kethüghüü saya mexhie nyienlilaa no kekeponlie keni saghuo pie kisü laa saya mexhie.

1. Kekeponlie nyang
2. Mieshuo khaajo keponlie ben.
3. Kekeponlie ghe thu
4. Kekeponlie yeen thu

NAGA KEMEZAA KEMEGHÜÜ

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhie dsü sinuo chüya.
2. Lesüshien tsü sinuo nsengthuo keyishü kechüthsü thubhashiya.
3. Ajüütong tsüpie asshüsha nuo kessansi thu gweghi keccünienlie.
4. Sshüka wie sakenan khuchi kethien thutsü thie zhüche.
5. Kemezaa kemeghüü jüüge nuo mamün keben tsü chüya.
6. Nyu wie kemezaa kemeghüü münkeben tsü neng nuo ithulaa tsü sanan.

Naga thuna mathu kitanlaa mathu kemezaa kemeghüü tsüpie mathu me satün. Xhenyi(visitors) thuna ithu Didhe(State) wie tsü ghayinki ghatün. Ithu muhu ntsa kejünyi ghaliketün jüü tsüna alen kesie ketemeja tsüde wie thuonghie dha. Ithuna dede lilaa kemexhie ntsawa tsüpie kejünyi ghena khushi tün nuo ithu ghena mexhiekhang nsalilaa. Kejünyi sekeya wie satie n yala kesa watsa kejüghi ntsa. Naga pvüünyi khielaa kejünyi seya nuo manoo nkwienthi bvüthsü nben.

Haawahaa abvüpa yeen apapa wiena ketsi kedogho nuo haa ithu kaxhang noo ntsa chaachi kesa ithu kaxhangshi(genes) wie xhangwaa kesatie sadha. Apamyie

yeen haawahaa müghüü whalla khaalaasha tsüwie anu anu jüwie müghüdsan (clash/enmity) kesa ghena anu na waalla anu kepathu senuo bonghuon (treaty) nuo apvüshang sa n yathuo keyishü tsü cuoya mexhie. Anu kepa jopie inu shüüpvüthsüli kesa ghena, kemesho kedi saben nuo nyunyi Npvüzza caalie tsüdelaa sechiben. Haatsüwie, seyapvüünu(host) na ame salla asaaxhaan kejon pathi pie kemesho saben. Ajoghe kejon pie kejünyi thu cünuo senuo shensha shenghi kemesho saben. Kejünyi thuna ajo(asa nuo athsü) piella mathu khe sapvünuo mathu jen wie wha ben.

Amiezza pahanwie kejünyi thutsü sepiella nenja jenwie chinuo ghanan

kiu mathu gweghi benthsü tün. Atie kesawie, kejünyi thu tsüdelaa gho apen kisü wie saghuo thsüben ciwie mathuya ashisa alen tsinvüü thsüben. Atie kegule haapiella" apvüshang kaghang" isa khi tün. Haa sienwie, anyi tsüde mapfüwa senuo majen whaben. Kejokejjü (arrangement) haawahaa kaghali ntsa (most intimate) nuo haana akhan (party) keni jüwie kaxhangcho apvüshang sawha-a tün. Mani xhang kebencho kexhenanlie (visit each other) ben. Kaxhang yeen haawahaa Chakesang, Angami nuo Rengma thu tsüde makisü satün mathu yiko yijü detsakilie kesa gheha.

Khaalaasha tsü wiena Naga thuna kejünyi ghali gholikesa haa Naga

kesa gheha khipoonca nben. Naga thuna kejünyi majen dogho lithuo tsüpie madhighie shilietie sanuo ma kaxhang khuchi pie kejünyi watsü khwee nuo xhangsha. Kiujülaa zoolie nuo nkechü nyi ajenko kisü dogho lilaa ma ajenko tsüwa pfüwa satha nuo ma nsengthuo keyishü sapie kecü tsüna ajenko tsüwa kaxhangthu khe (responsibility). Khaalaasha asa aghie tssü cükie kekhina, anyi kisü aghienyi ma jüghü ketünwie, matu nmethaa kesa wie nkechünyi kisü jenwie mnanyali do nuo ajenpvüü wana ma khwee nuo ma xhangshaya. Apamyie yeen na tsütie kesa gheha, anyi tholaa ajenpvüüwa jüü nkekhuhi nyu jen noowie dokeya nmi, aleben melo nuo aghishu keben wie lilaa, ayeen gghüna tsü nteng, anyi kisü ma dhighie, ma miezza nuo ma nu tsüde leben kekha npvümvu lithuo.

Ketsakejjü kegeshüü wielilaa, asa kümqon wa tsüpie akeijen pfüwa cü tün, asajü (makeccüna, asa kempünsha, mashüüshaan, mazzaki (especially in Rengma context) pahan pie nyu cülithuo nyu nkenyuwa zinssü kesaliena. Apfüwa khuo tsa khielaa ghacaanthüsü nben, ajjawana apfüwa ketsa kejjü tsü

ghaan nuo sapie cüben. Amiezza pahan wie apfüwa senuo akhuo kisü wie ketsa tsüna apvüshang sakuwaa yün. Nangsüü kecuo, anyi pahan kebenwie ketsakejjü pie ngeshüülla hi kitan ketsa tsüna ayeen nkechü kegule.

Kiushalaa, ithu Naga nyi na ithu pamyie mün keben kisü ghansengkhuo sengho nangsüü cuo benlithuo, tsüna ithu kemezaa

kemeghüü wie tsüben. Kemezaa kemeghüü yeen ithu wie keben haawahaa nangsüü kecuo alen kejon wie muya tün, ajo haatie kisa; Apamyiethsü, agaxxha (sashes), tümüküü (headgear), apamyie ghieghe (traditional weapon) nuo akwenkepa tsanqi (artefacts) piella xhenyi (visitor) kecüwie, nyienlilaa ketsakejjü nyang kethang thu khielaa ngeshüü tsala-a nben.

AJÜÜ JJÜGE (VOCABULARY):

1. Kwenghali (hospitality) : Nyu ya kegweghi wie ghazega sathsü ketün.
2. Muhu (generosity) : Mowa benkhye pie geshüü seng ketün.
3. Abvüpayeen (custom) : Kaxhang mün keben apajja wiena ketsi kugho.
4. Müghüdsan (enmity) : Agegi jüwie mana hina kesa.
5. jo (bribery) : Pala kisü pie nyu cünüo nyu wie kekeqa deliya ketün.
6. Kejokejjü (arrangement) : Nsengthuo keyishü kegule.
7. Khipoonca (exaggeration) : Ajüü kegule miwie keshaki.
8. Khe (responsibility) : Anyi kisü nsathuo keyishü.
9. Jüghü (pursue) : Piella ijie sa tün nuo kegule.
10. Keyakeshen (lavish) : Nsenglao kemexhie miwie keseng.

SAKENAN:

A. Kūghüü khuchi kethien tsü luonüng:

1. Xhenyi Nagaye wie mowa ghayinki ghotün?
2. Naga thu na mathu bvüpa kemezaa kemeghüü yeen tsü müghüü seng wha khaa nteng che?
3. Khaalaasha tssüwie Naga thuna khaatie kejünyi seya?
4. Khaalaasha Naga nuo shietaghanin Naga jüwie kejünyi sekeya kepapa kesa mang mang mutün, anen keni zhüche.
5. No nenja kejünyi sepie njen wie chilithuo khaatie nuo apfüwa kese ben?
6. No khaatie nuo Naga thuna apfüwa tezin tünli khiya mexhie?
7. Shietaghanin Naga thu khaatie nuo mathu kemezaa kemeghüü pie ccüca tün?

B: Ajüü jüge wie ajüü kethüghüü chükeya thu tsü pie zhücuo cüüche.

1. Kwenghali (hospitality)
2. Muhu (generosity)
3. Abvüpayeen (custom)
4. Müghüdsan (enmity)
5. jo (bribery)

C. Apfüwa gweghi nuo kentumelie nuo kecinkenaalie:

1. Seyapvüü thuwie kemexhie thutsa maan maan?
2. kejjünyi njenwie ghathuo, no khaatie ma seya tün?

D. Ajüü haathuhaa hhathiennienwa(antonym)bhache:

1. Leben kekha (wrath):
2. Nzaghon (common):
3. Ketezin (kind):
4. Muhu (generous):
5. Kaghacaan (empty):
6. Nkechünyi (stranger):

E. zhüpha melute wie kejjünyi njen/anu/züüpen ghalithuo, no khaatie seyatün?

F. Anen kecheen wie hi nyu miwie mezaa-meghüükiya kemexhie khuche:

- 1.
- 2.
- 3.

Alen kecheen wie hi nyu miwie

tezinki yakemexhie:

- 1.
- 2.
- 3.

G. zhücuo khuchi kethien thu tsüpie kenielietie che, kisüwa (1) nuo dazawa (8) tsa no ghena sadha.

1	Hey! Inyang na Alo.
	Ithu ccüha, adsü, ketsau dsü nuo amiesaa pie ageijenn cütün.
	Ithu kemezaa-kemeghüü kitan nyienlla khukechinyi laa saya mexhie
	Ithu atsse pie ageijenn kecü kitan nyien isalaa ccadsü nuo mezaameghüü yamexhie
	Hi ageijenn sechi pie ajen wie chimvü tün
	Atssü pahan wie ithu mathu ghena ghajanün laa satün
	Ithu ajüü cca-a nuo nyuwaküthi kesa jüü thu tsülaa seng nuo mzaa-mghüü yamexhie
8	Hi Naga kesa ghena inooghie, hi kemezaa-kemeghüü ghena nyu hi chüya

APAMYIE YEEN PIE ANU SENGKUGHO - II

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhiedsü si nuo chüya.
2. Sshüka wie chüthsü nsengthu keyishü tsü bhashipie luonüng ya kemexhie sa.
3. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya.
4. Sshüka tsü njüü wiena pie asshüshathu nuo kessansi thu gweghi keccünienlie ya kemexhie sa.
5. Naga pamyie kekhang yeen tsü chüdekeda ya.
6. Anu ayeen keseng wietsü lebenchi nuo tsü ithu kaxhang sengketün tsü nengthi sa.
7. Naga thu age nuo amiezza saxhang ketünyeen nuo tsa akhankaxhang wie ma kemecchan tsü chüya.
8. Naga pamyie yeen Indian Constitution Article371(A) wie keben tsü chüya.

Naga akhankaxhang haa geshüükhepie akhan kepapa sathien. Tsüwatsa geshüükhepie amiezza, age, ashüsha nuo anu kaxhang sathien. Akhan haathuhaa anu wie ayeen keseng tsü tünbvü salla sichinyi tsüde ghapüün sengtün. Geshüü nuo kegule tsa anu wie ayeen keseng tsü sapie ceenyathsü tün.

AKHAN SA KAXHANGYÜN:

Naga akhan sakaxhang haa waakesa nagho nangsüü kecuo Npvüzza na aliewa. Npvüzza tsüpie ajenko xhangkuwaa len satün. Akhan kaxhang wieli adhighie jenko lilaa Npvüzza na aghaanpvüüwa. Tsanqi tsanaa na Npvüzza wie waaten, ajenko ghenaa nuo age-

amiezza ghenaa süthejüü tsüde. Kebekeyien nuo anyang kethang tsüde Npvüzzawa jie, isalaa makhe na keyan; majenko, ma dhighieshilie nuo ma miwie kaghaki nuo kaxhang thu tsüde ghazega benyathsüli kesa. Ajenko kisüna azi kedi nowieben nuo tsü shüpvü, tsü keqa nuo tsüjüü kenaa tün.

ADHIGHIE NUO AGE:

Adhighie sichinyi tsüdelaa mathu shi (lineage) tsü müghüü sengwhalla mathu tsüde pamyie kisü wie chitün. Adhighie shi haawahaa anu wie anyi akhan kaxhang wie nuo chüjüü (political) wie ma kegule mecchan ntsa kesa naben. Ajenkonkejon saghuo pie age satün nuo age kejon saghuo pie ajinshü satün.

Age haa atsüphan wie anu kejon xxhaghuo benlatün. Age, adhighie tsüde mathu methon wie anyi pahan kesungpie anu paghaan (council) wietsü benthsütün. Tsütie nuu anyi kesha kezien qiwiena meceqi ayeen nyienlilaa anu tsü sengtün.

AGE KEDI KEZZA (CLAN HIERARCHY):

Agewiehaa keqhai kaghanye satün nuu sichinyi tsüde keqhaiwa jüü tsü nyuwaküü tün. Age kisüsü wie beshüwa (patriarch) npvüzza jaawie keqhai ntsawa bentün nuu sichinyi (member) tsüdelaa majüü kenaa tün. Age wie sichinyi tsüdelaa amahcükepie wie, kaxhangsakuwaa wie, keshüü nuu müghüdsan (dispute) tsüwie kisü kisü kekeqa lietün. Age wie sichinyi pahan na atu nkemi nyienlilaa ayeen pakhei lithuo age sichinyi thuna malen satün nyienlilaa mashüü pvütün. Tsüghena anu kisü wie, age kisüsü tsüde mage sichinyi thu ghapüün sengnuo bentün.

APAMYIE YÜN:

Anu kisü noowie tsa ma nu pamyieyeen anu ciwi kaxhangthu kaxhanglen tsüde wie ghapüün sengnuo ben. Apamyie yeen na khangntsa. Anyi tsüde tsü mese

nuu tsü nyuwaküütün. Kiulaa kepazewa kedhekezhü yaben nuu tsüna asaaxhang, allighi pie dheben kepaghenanyien tsatsüwie akaa (money) nkesengliena. Kesaze kedi salithuo anu wiena jüülakha satün. Apamyie yeen tsüna khangdi (supreme) nuu kesüdhe na wann. Isalaa südhe kechiwatsa anu paghaan thu cichi nuu kesaze tsa khaatie kesakhye zakeya sien wiena khuchitün. Apamyie yeen tsa nangsüü kecuo India Kidhan südheyeen (Indian judicial system) gweghi nuu Nagaye wie sengben.

Nangsüü kecuo khienie yeen tie kisa pie anu wie sengtün. Anu wie kediwa gaonbura nyienlilaa chairman tsa anu methon nuu anu paghaan thuna ma keqatün. Gaonbura nyienlilaa chairman ccakhu wie anu paghaan haawahaa anu tsüwa ghena ayeen keseng akhan kisü. Hi kitanlaa inu inyi sengya kemexhie haawahaa Indianyi yünbvü Kezhükhe 371(A) (Indian Constitution Article 371(A) wiena pie Naga nyi thu cüthien.

AJÜÜ JJÜGE (VOCABULARY):

1. Age (clan) : Apie angaa.
2. Ajinshü (khel) : kete kevüü kaxhang nyi.
3. kekhang (authority) : nyu majüü majja nyathu kiyishünyi,.
4. Beshüwa (patriarch) : Npvüzza keqai ntsawa.
5. Ashi (lineage) : Asa nuu ajjü wiena zanghuo kethien.
6. keqhaigaghanye (hierarchy) : Ghanyewa na keqhaiwa nyuwaküü nuu mapie atusathsü ketün.
7. Mahcükepie (seed sowing) : Alli wie ceencümahcü pie vvükechi kekhi.
8. kaxhangsakuwaa (marriage): Npvüzza nza wubani sakeshu.
9. Müghüdsan (dispute) : Mana hina sanuo kedagha kedejü waa kesa.

10. Lensanyi (mediator)	: Ajjüwie ben nuo anyikeni nyienlilaa akhankeni qhuo ghen kemexhie waikesa.
11. Asaaxhaan (livestock)	: keceen nuo tsa ketülsa.
12. khangki (supreme)	: Anyiza haa tsüde miwie khangki.
13. Gaghakhi (judgement)	: Ghangnan nuo kemeshuon nkemeshuon khishi kisa.
14. Ghobenna (summon)	: nkeluonüing sa nkeya cha.
15. Yezabo (constitution)	: Ayeen lesüshien.
16. Zhükhe (Article)	: kezükhe numboru.

SAKENAN:

A. Khuchikethien kekeghüü haa luonüing che:

1. Naga nyi zillashü geshükhiepik akhan kepapa khaatie sathien?
2. Mangkesana Naga nyi zillashü wie akhan kepapa thu tsüpie Anu yeen keseng wie Atünbvüwali isa khinuo?
3. No khaatienuo Naga nyi zillashü haa benshüwa zili khiya mexhie?
4. Khaatienuo Naga nuwie Anu nyitsi (population) methon (representation) mecceqe (equal) saya tün?
5. Khaatienuo agewie sichinyi thuna kho-kho ketezin kaghalilie pie ccücatün?
6. Ajüü kezien-o wiena Nagapamyie yeen tsü khidemetha che.
7. Shietaghanin Anu keseng yeen apamyie tssü Anu keseng yeen wiena kemelie dhagwi?
8. Nge (your clan) thuna nangsüü kecuo apamyie tssütie kho-kho tezin kaghalilie tünla, atssü kenye wiena kemilie dha?

B. Kemeshuon watsü qeki che:

- i. Benshüwa zilashüwie
 - (a) keqhai nyina kegule kemecchan satün.
 - (b) Npvüzza na Kegule kemecchan satün.
 - (c) anu paghaan thuna kegule kemecchan satün.
- ii. Zhükhe 371(A) Indianyi Diyeyeen kegule haa _____ khwee tün
 - (a) Anuwie age nuo adhighie nyizi.
 - (b) anu paghaan kesaze thu miwie kedhe kejüyathsütün.
 - (c) Nagaye wie apamyie yeen pie anukeseng.
- iii. Naga pamyie yeen pie anu keseng tsa _____ kedsütsungca kisü.
 - (a) kekeqalie nuo anu keseng.
 - (b) age ketezin kaghalilie.
 - (c) kezü ntsawa na ayeen keseng.
- iv. Shieta ghanin anuwie aliewa nyienlilaa kesewa tsüpie _____ citün.
 - (a) gaonbura Nyienlilaa chairman.
 - (b) benshüwa (patriarch).
 - (c) ajüü kepiewa (dobashi).

C. Sanan ketün(things to do):

- (a) Noge wie keqhai ntsawa thowa?Nshini khaatie kesa?
(b) Age wie keben kemexhie apha (paragraph) kisü zhüche.

D. Khuchi kethien ssanwahaa keqhai cükie. Isalaa tsa nceen. No ghena zhüchi kethien tsü ghaan nuo cükie nkeceenpen thutsü zhü pang che.

Nyang _____

Tsathang _____

Atssü kisü wie anu _____ ciwie ayeen anyi thuna nyieli kesa nmi. Anyi thuna mathu
maanwa samvü khye sa _____

Ghanang kisü wie, anu thuna mathu jaawie kedagha shugho khaathasha _____

Mathu chüshe keya lithuo mathu ayeen ben nuo tsü nyie nuo maxhang thuo yishü _____

Mathuna khielietsüü mathu nooghie ntsa sadha _____
Anyi tsüde chü keya lithuo, mexhiedsüa xhang tünli kesa liena anu wie ayeen nben thuo
yishü qhang!

E. No jienphuon wie ghazega-a xhang li kesa ghena ayeen kecheen zhüche. No chütie nsalithuo, npajja nyienlilaa anyi keqhai thuwie keghüü. Kentumelie nuo no dikha thu senuo keccünienlie.

PVÜSHANG KESA JO (ZZAKECI)

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Zakeci tsü bimuo wiena ajüüjjüge thu tsü khipie mexhiedsü che.
2. Zakeci jüüjjüge thu tsü chütieya.
3. Zakeci jüütongwa tsü chüya.
4. Zakeci tsü sengnuo asshüsha nuo kessansi thu gweghi keccünienlie.
5. Ajüü kethüghüü nuo ajüüghanin(phrase) thutsü chüya nuo pie atsanhang keccünienlie wie seng.
6. Atsintsa pvüshang kemexhie tsü neng/sing.
7. Atsintsa pvüshang kemexhie münthu tsü ghaanshe ya.
8. Zzacinyi (poet) na mowa khibenkhye no kitanlaa npvüshang kesa bfüsha wiena khiche.

Pvüshang haa mamün sa nkeya jo
Tsa shü nyienlilaa jieghüü meya.
Isalaa ma münna qhie
Tsa suna pie kesa yikha miwie.

Suna na kecübhei nuo kaxhang nmi,
Tsa mu nuo za ntün,
Nuo ketishü tssü wie
Nooghiethsüya kemexhie kekhang nmi.

Tsa zaya ketün khuonaa nmi,
Chüya ketün leben nmi.
Tsa keyaazie pie no cü meya
Nyienlilaa kekeqa kwen chaanshe meya.

Tsaliena no Anyiza jo kekhie wie,
Nkesingchasa makhuchi lithuo
Alonmün kedhu, mezhüdie kebenkeyien thu tsü nyien
Isalaa atsintsa pvüshang nanketezin watsü.

AJÜÜJJÜGE(VOCABULARY):

1. Dhe nkeya(priceless) : Nanketezin nuo kaghali na akaa piella shümeya.
2. Jieghüü(sale) : Atsanqi piella akaa kekemilie.
3. Laa(neither) : khighuo nyienlilaa khidhe ketünjüü.
4. Ketishü(trouble) : sakeyishüli kuletuo Luo kesa lilaa.
5. Nooghieshe (cheer) : Anoo wiena kemexhie keshugho.
6. Qann(comfort) : Kekhünkeghe nkemi.
7. Nkesingcha(thankful) : Nyu ghaan nyienlilaa meshinpie kemexhie.
8. Mezhüdie(pearl) : Atsanqi mün kedhu jie.

SAKENAN:

A. Kekeghüü khuchi kethien haathuhaa luonüng che.

1. Zakeci jüütong tsa mowa?
2. Zzacinyi na zakeci wie tsanqitsaanaa mün kedhu tsi mang mang seng?
3. Suna ayikha ke pang wie nkemi anyi wie muya ketün tsa mang mang?
4. Zakeci wie apvüshang mün keben mang mang ben?
5. Zzacinyi na nopie Anyiza wie ajo khaatie kesa khie thsümvu nyienlilaa Anyiza singthsümvu?
6. Zzacinyi na zakeci, "pvüshang kesa jo" wie mangwa pie kizamvu?

B. Ayyi kebenkeyien tsanqi tsannaa münkeben tsüpiella pvüshang kesa mün keben ghapiche.

Kebenkeyien

- 1.
- 2.
- 3.

Pvüshang kesa

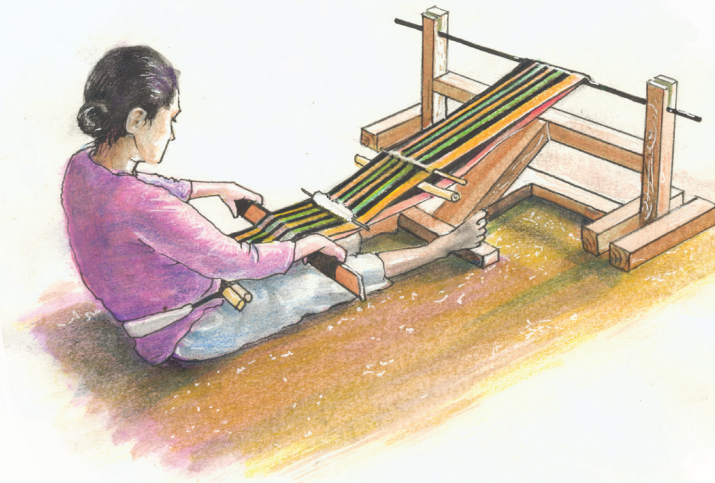
- 1.
 - 2.
 - 3.
-

NAGA NYI ZILLASHÜ WIE ATA KE TYI

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhiedsü sinuo chüya.
2. Kechüthsü sshüka wiena ghaanshe pie luonüng ya kemexhie sa.
3. Ajüü kethüghüü thutsü chüya.
4. Ajüütong tsü seng nuo asshüsha nuo kessansi gweghi keccünienlie.
5. Anu ata ketyi thu nuo ketyi thsü thutsü neng.
6. Naga ta ketyi wie lebenchi nuo ketyi tsangi nuo ketyi yün/chu tsü chüya.
7. Anu wie ata ketyi tsangi thu nyang tsü chüya.
8. Njüü wiena milaalei no kemeshin tsü khisheya.

chüsheya mexhie. Ketyi yeen haa abvüye abvüye wiena ketsi ghoben. Amyie yeen lithuo Ata haa nza kitan tyi. Ghalaa thüghüü na akaxha tie kesa ketyi sshüka waa tün. Ata ketyi haa nzazillashü salla tyi tün nuo ketyiwie akhwisa, keqhai cükie khi nuo haawa haawa salla tyi bentün.

Naga nyi thu thsümeni ghaan kemexhie nuo aghuon(colour) kepapa kesa ghena mathu nyangthang ketün tsa Ata ketyi wiena. Naga miezza kisü wie athsü, akughuon, ameni, akaxha haathuhaa matsi, aghuon nuo ketyi yeen wiena amiezza kepapa kesa

Khaalaasha naan (yarns) tsa akuoshüü (nettle), akkhakhi (cotton), alesi (jute) nuo acchangwen (barks) thu tsüpie athsü, akughuon (mekhela), akaxha (sashes), akanün (loincloth) nuo athsükhwen tyi. Atssü tsütie kewaawie, khielie ithu muya eben lithuo athsümeni

kepapa kesa akwokemejuwa, athsü kemqhaanwa (waistcoats), asongkeqhan (neckties), asüükhu tsüdelaa tyipie shietaghanin seng keben tsümuyaben.

Naga nyi tsüdelaa Ata ketyi yeen nuo ketyichu makisü seng nuo tyitün. Naga nyi Ata ketyi tsanqi tsa acchan nyienlilaa akuwa pie sa tün. Ata ketyi tsanqi tsa kejon nuo kisüsü tsüde ma kegule kepapa ben. Naga nyi tsüde atajin (frame) miwie Ata tyitün.

Atsanqi toonchi kethien haawiena Naga Ataketyi nuo ketyi tsanqi kepapa kesa thutsü chüyaben.

Ataketyi haa athsü kecüüchu haawie anaan (yarn) keni sengtün, kemetoonnaan (warp) nuo kemethsünaan (weft) pie Atatyi tün. Ataketyi wie, anaan tsüpie kemthsüccchan miwa, aghanbvü ssanwa, agünnen jüwietsü ghi tün.

ATAGÜNNEN (LOWER BEAM):

Haawahaa acchanzü keqhe keni piella Ataketyiwa pvüwie ggha nthüsüütün. Anaanshie tsüpie acchan kisü wie bhenkitün. Acchan keni haa Ata tsü zükeqhei cetünya nuo tsüpie Keshothsü ntün.

ATAGGHANBVÜ (UPPER BEAM):

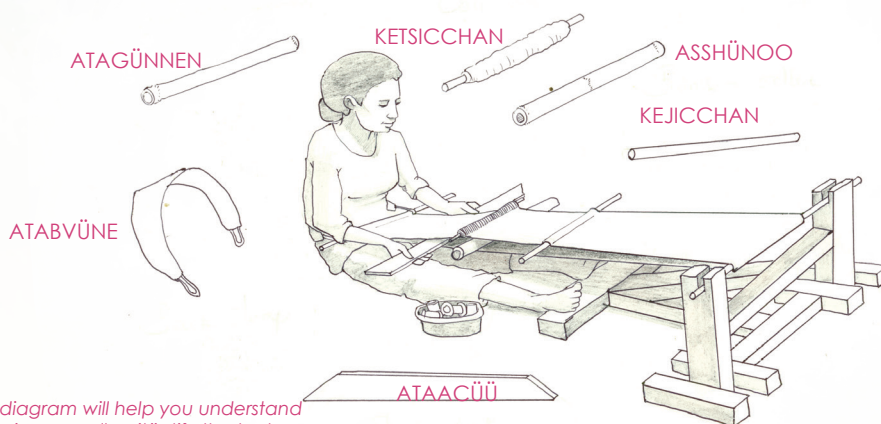
Acchan haawahaa piella Ataketyiwa ccüwie chinuo kemtoon naan pvüthsütün.

ATAACÜÜ (SHED STICK):

Atacüü haa akeni ben. Kisü lithuo oco otho gghabasei, nuo tsa acchanli akuwa lilaa pie satün. Tsa ahnu tsaa tie kesa. Kepa watsa zza nuo gghabasei. Tsüpie ayakepiecchan likhi tün. Atacüü tsüpie kemthsü naan tsü ssüsha pie gghatsüdüntün.

KETSICCHAN (STICK SHUTTLE):

Haa anaan pvünuo wha gho sabentün Ataketyi wie.

The diagram will help you understand weaving as well as identify the tools used in Naga weaving.

KEJICCHAN (COILROD):

Haa akuwa li acchan bben lilaa nuu kemtoon naan amiwa pie tsü kejitün. Anaan pie haa keji ketün majjüge anaantsü nkaghapvü kiliethsüli kesaghena Ata tyi keben wie.

AGGHANA (HEDDLE ROD):

Haalaa kejiacchan tie kesa nuu anaan piella kemtoon naan tsü kequoga Agghana gweghi kisü xxha kisü maxxha sa tün, isanuo Agghana tsü piekichithuo, Atako shughotün, nuu ketsicchan tsüko shuya kemexhie sa tün.

ASSHÜNOO (BAMBOO ROLLER):

Haa akuwa kezza mabben kisü piella agghana nuu kejiacchan jüwie chitün. Haa acchan keni jüwietsü luki lusha sanuo kemtoon naan tsü nkecüüghuo thsüli kesag hena anaan kisüsü kekhünwa satün.

ATABVÜNE (BACK STRAP):

Atagünnen tsüpiella atabvüne kejiughuo pie ataketyiwa gesshü wiehoki tün. Atabvüne haa amoo li asahvu li athsü lilaa sheensshüpie satün. Haaghena Naga taketyi tsüpie asienwane kebvü nyienlilaa agesshü taketyi li khi tün.

ATAKO (SHED):

Ata ketyi wie ako nsathuo yishü anaanya mako wietsü shuyathsüli kesa ghena. Khaathasha agghana tsü piekichikhye Atako shughoben accügwen kecheen salla kemtoon naan wietsü.

Sashebvü (machine) pie iethojü athsü kejon tyiya ketün tssüwie lilaa, akwen pie ketyi thsü tsüpie münkeben ntsa satün Naga nyithu jaawie. Haawahaa kepaghenanyienlaa Atssü, Achu nuu Kegule pie haawie chiketün tsa tsü sapie tsü nnyeen thsü tün. Shietaghanin akhakhinaan, merseise, polyster nuu akemezie naan shenshakhi kesa liena, Ata ketyilaa mayün, machu makepapa ntsa bvüdha. Shietaghanin ikhan mukebenlithuo ithu kitanlaa ithu thsükunghuon thutsü tyishe keben.

Ketyi tsanqi thutsü mahngün (demand) ntsa ben isalaa Naga jaawie Ata ketyinyi na zienbvüben. Kegule haawahaa anyi keqhaiwa sshüsha kitankhye wan bhadaghaabvü tündha. Ghanyewa sshüsha thu ata ketyi haa wan sa ntezüthuo yishüben. Atajin kedi thutsa ata kezza ghena nsenglää xhie. Atajin kezza tsa xhie dsü sayatün. Ayyi wie ketyi yeen kepapa kejon ben anyi pahan acchantongbvü nyienlilaa acchantong cüünää lilaa pie ata gghanbvü sanuo tyi tün. Wann nuu Ata ketyi haa sadezü chilithuo haawiena pala kedhu chüshe keya nuu chüpfü waamvuthi nuu ghaketün tsathang piella abvü mmüng kechi kegule nyienlilaa kegule nshibvüwa (hobby) laa saya mexhie, chüshekayie nuu piella Ata ketyiwa kugholen kupawalaa saya mexhie.

AJÜÜJJÜGE (VOCABULARY):

1. Saceencü(fulfilling) : Kemmvu muya kesa.
2. Ghaa(dwindling) : Ashisa ziennüing pvü kesa tün.
3. Zillashü(communal) : Azi salla kegule.
4. Ayakekhu(motif) : Sakethien miwie kesianüing.
5. Akuoshüü(nettle) : Anyi mty ketün ghaan.
6. Allacüü(mercerise) : Akkhakhi kemexhiewa.
7. Sa(occupation) : Ammüing kechi kegule.
8. Tünbvü(peg) : Acchan pie aye shienchinuo kaghaki pen.

A. Kekeghüü haathuhaa luonüing che:

1. Apamyie tssüwie khiewiena anaan(yarn)mu?
2. No khaatienuo athsü wiena nmiezza nyu miezza chü kepapa saya mexhie?
3. Khiena Naga ta ketyi tsüpie asienwa gaxxa ta ketyili khi tün?
4. Khiena akwen ketyi tsa Naga thu tuwie münkeben ntsa?
5. Naga ta ketyi tsanqi nyang khiche.
6. Acchan khaawa ata tsü ghangtün yanuo kule thsü ntün?
7. Ataacüü tsüpie mowa satün?
8. Kejicchan tsüpie mowa satün?
9. Ata ketyi wie atako tsa mowa?

B. Haapie kaghapilie che:

(a) Kemthsünaan	(a) Acchan kemtong naan tsüde pie keji kitün.
(b) Atako	(b) Acchan kezü keni jüwie kemtoon naan pie ghi tün.
(c) Kejicchan	(c) Anaan pie kemtoon naan xxha ketün.
(d) Asshünoo	(d) Anaan pie acchan keni jüwie kemtoon ghi ketün.
(e) Aghana	(e) A kuwabben, aghana nuo kejicchan jüwie luki lusha ketün.
(f) kemtoonnaan	(f) Kemtoon naan jüwie akobhe nuo kemthsünaan pishuthsütün.
(g) Ataacüü	(g) Acchan anaanpie kemtoon naan gweghi kisü keji kisü nkeji.
(h) Ata kepvü cchan	(g) Acchan pie kemthsü naan atako wie shuthsüthuo sädünpie Gon-gon sathsü ketün.

C. Sakenan guli ketün :

1. Ata ketyi tsanqi nyang thutsü njüü wiena bhaya.
2. Ketyi tsanqi nkete kevüü muketün thu tsüpie kenielle che.
3. Ketenkesha(dikha tsüde): ghanang kisü ketyi kho sa. Kessansiwa kegule kepapa khupie akhan kepapa cüben, dsütsungca-tyitoontsi kesaghua, atsiketoon, ketyi tsanqi kebhaghua, Ata ketyi ghikesa(show piece loom) pie keccüca, tyi pie keccüca, ketyi tsanqi pie keccüca.
4. No dikha wie ketyi kho kesa nuo no ciwie mowa sakhye zhüche.(akhoru 150 jüwie.)

D. Ketyi tsanqi jaawie no keneng ntsawa seng nuo no dika wie gho nuo dikha thu wie kizza.

* Ketyi tsanqi nyang (asüükhu, athsü, etc.)

* Thowa tsü tyi?

* Tsüpie khaatie seng tün.

* No atsanqi tsüwa wie mowa neng tün.

BEN CHÜZA(EDUCATION) TSINTSAWA(REAL)

CHÜSHEYA KETÜNTU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhiedsü sinuo chüya.
2. Lesüshien tsü sinuo nsengthuo keyishü kechüthsü thu bhashiya
3. Sshüka wie kekhi nuo kezhü yeen kessansi tsü nyie
4. Asshüsha nuo kessansi gweghi sshüka tsü seng nuo keccünienlie.
5. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya nuo pie kekhi kezhü wie seng.
6. Sshüka wie kekeghüü thutsü kekhi wie Sali kezhü wie salilaa luonüng.
7. Sshüka wie kemexhie münkeben tsü chüya.
8. Nyu ghi kesa wie sachü

Ben na majja ma sshükajen wie kewaa menuo ndhali jisha kechi sienwiena nundsüthi shaghatün. Sshükajen tsa ma nkeneng jüü kisü. Ma sshükajen nuo lesü kesi tsü nanmexhü. Ma kishüüthanglaa ma kegule nkemexhie ghena dikha jemishin kechi wie qanca-atün. Nangsüü laa waa kesa tsathang wie hhandhe tssü (short break) wie sshükajen wiena bvüketün tsütie sa tün. Ma atuwa masüükhu pie ncaanlon ghapüng (brickwall) cüüpangca chinuo tsü püngkhhaka bvütün.

Ma cienpvüü kemexhie ma ghang meyalla ghocuo ben. Waakesawa hata wie ma pvüshang thuna ghangya nuo mathupajja cichipie

kessansi kediwa nmedu thuo keyishü sa. Ma macienpvüü mexhie ntsa waabenli kesa meshin. Atssü (period) keniwa ceentha nuo hhandhe tssü (short break) khuchidha. Haawahaa mini 15 nuo ma atssü kemexhie mukeya wie ncaanlon ghapüng tsü püngkhhaka bvü. Ma macienpvüü xhienüng nuo tholaa ma mumeyalla bvüya. Ma atuwa Romi(hotel) kisü, Mac's momo joint'wietsü waamvu nuo momo tsaya nuo tsasienwie mowa nsathuo yishükhye tsü meshin nanli sa ajen kewha tsü npikecuo jüwie.

Romi, mac's momo' wie,haatuwie kehiewa (waiter) tsa ma kekhi tsü sapie macü. Ciwie keshünyi (customer) kepa nkemi ghena,

kehiewa na Ben sekeccünienlie li ketenya. Ma khi, 'Khaatienuo no sshükajen nben nuo? No kuthie bvü-ü gwie?' 'Anhli', Ben na maleben maghathi luonüng, ma meshin ben-anyi haawahaa aliepien(flies) pathiya nbenla nyienlilaa kegule pahan saya nbenlanuo hi pakevvüben? pvüzaawa na mahhanthella, "No khiena sshükajen xhüü benkhye ajjüge kisülaa benlanuo?" Khielietsüü Ben na maleben maghathaa sa, ma meshin, chüza nkemi kehiewa haa ma chüza ghena keghüüwha keghüügho kesau nyien, tsaghena ma khi, "Anhli, hi nangsüü khienie cükie (history) ghangnan (test) tsü xhüü benli nuo no tsüghena mowa chüya bennuo?" Kehiewa na hi keghüü nanlo khikechi wie ma mamansa ntsasa, Ben na ma ghaan ntsa sakeben wie meshinya.

Ma khi, 'Isalithuo, "Quit India Movement." Tsa mowa nuo? Kehiewa luonüng kechitsa masapie ajüü khi nkeya sa. Ma ghazega-a English wiena khi," On 8th August 1942 M.K. Gandhi launched the,"Quit India Movement. It was ademand to end British rule in India,"

Benna mamansantsa sakhaatienuo kehiewa kisü haa chüyanuo tsümilaa khaatienuo kemkie jüü ma kessansiwa tie khiya bennuo meshin, "Hi NPSC ghena keten benli, tsüghena hi haatsüde sitünli," Kehiewa na isa khi. Ben na luonüng, "Isalithuo no hiewie mowa saben? Tsüshiwa ma zakeya tsa atssü kesi maleben wie benwa." Ikhang tsüde acienpvüü mexhie nuo ithu kesi kezhu wie keqaliecü ketün apa ajja ben ntünli. Hi sshükajen kemesiwa (high school) wie benketün tsüwie ipajja na shüüli. Tsü ntengna, hi nyu phipfü (tuition) piecünuo tsümün tsüpie hi kitanlaa hichüza kebha ghena nsengthuo keyishü tsü sagho hi graduation cuoyali. Tsasienwie, hi ipiza gweghi ma Romi haawie keqalie bengholi. Hi ghaketünwa NPSC ghena aghaja wie lesü si tün. Haawahaa, hi sanan ketün keni tughowa. Waa kea mapi hi kejütilie kezhuwie mexhieya isalaa kekhi wie shugho meyalali."

Ben na ma momo tsü mali nuo tsa kecüwaa. Makitanlaa macükie meshin, ma jen kemexhie, ma ketezin paja, akaa pie ma kecü nuo ma dikha wie nbenla bvü nuo piphü nyalaa kemexhie yathsü ketün. Ma khielietsüü kaghaan kethüghüü wiena kehiewa tsü ghaan. Anyi tsüde khiketün kemkie pala kechü jüü maleben wie gho, "Never judge a book by its cover." Ma tsütie meshin kebenwie, ma kehiewa kekhizaya, "hey, njie momo kecüwaa dhali, no tsü tsawaalaa xhiedha". Tsütienuo ma atsse kesajen kezza kiu noowiedo sha.

Ben na ashisa majie momo tsayanuo maleben ghüccüntsa ma jenwie wha. Ajen cuokeya wie majja meduya lithuo mangkesana wan gho-o nuo küghüü kesawatasa macienpvüü kemexhie ajenwie nbenla. Ma mawedonki nuo ma pajja na maghena ghaketün tsanhang wie kemexhie sayathsüli

keten keben tsüpie ghamimi yasaa kugho tsü meshinwaa. Makitanlaa ma ccünien,"kiujülaa hi nyu milaa acienpvüü khaatielaa xhiekhye chüya lithuo, hi tsüpie igghan nkemi sa nkesa."

Ghaninwa wie ma majja ma napi pakemechü tuwiena shagha. Mathsümeni pvüya, ma nün tsaya nuo sshükajen ghena shu-u. Majjana mowa ma sapfününg cünüo ghanin medu shagha bennuo ma mansa. Sshükajen wie jenkobhe wiena amiwa aghapüng tsü nghan nünla-ma kuthie kebvülen. Ma Dikha noowie mowa sabenkhye ntsinki tsüwa ghaanwa. Ashisa sshükajen wie ma kegule mexhie shugho. Ma pasha ketün tsanhang watsa ceenbvü dha, isalaa ma atsathang Romi, Mac's momo pvüdhewaa lithuo ma leben noowie makitanlaa atie meshin, "hi chüza tsintsa watsa kaatsütsa wiena mu."

AJÜÜJJÜGE (VOCABULARY):

1. Sshükajen(school) : Chüza mukeya pen.
2. Akhe(assignment) : Atssükhuchi kethien jüwie kuleceen lo kesa.
3. Keshünyi(customer) : Akaa piella atsanqi kemilie ketün kegule.
4. Kexhe(swatting) : Aliepien kekexhethi.
5. Mahhandhe(continue) : Nnganlla kegule.
6. Kesianan(attempt) : Kaghaan kemietsüü bennuo kegule.
7. Pakevvü(trouble) : Kemeshin kaghaan kisü sa kule nkeya.
8. Meshinki(concentrate) : Akwo wie chüshi yaketen tsüde pie apenkisü wie kechi.

SAKENAN:

A. Kekeghüü thuhaa luonüng che:

1. Ben cükie aghadsan wie khaatie kesakhye zhüche.
2. Ben Sshükajen wiena khaatie kuthiebvü tün?
3. Mangkesa Ben na Romi kehiewa ma kekeghüü ghena ma leben maghawaa?
4. Khaatienuo Ben na kehiewa khienie cükie kechütsü ghang nan?
5. Romi kehiewa na ma kaxhang cükie mowa pie Ben kiza?
6. Romi kehiewa kaxhang cükie khaatie Ben kemilie?
7. Khiena Ben ma chüza tsintsawa tsa Romi, Mac's momo wiena ketüghü waali khi?
8. No cükie haawie mangwa chüya?

B. Ghadsanwie Ben yeen cükie nuo assakhün wie mayeen cükie tsüpie kaghapilie che.

Aghadsanwie

- 1.
- 2.
- 3.

Assakhün wie

- 1.
- 2.
- 3.

C. Haa thowa khi nuo pie thowa kiza:

1. "No mangkesa Sshükajen xhüü benkhye ajjüge kisülaa benlanuo?"
2. "Isalithuo no hiewie mowa saben nuo?"
3. "Ikhan tsüde acienpvüü xhie nuo ikhan chüza kebha wie keqalie cüketün apa aja ben ntün"
4. "Hi chüza tsintsawa tsa kaatsütsa wiena shu".

D. Kemkie nyi khiketün jüü jjüge,"Lesüshien ma kemeju tsü ghaan ketün,"majjüge no anyi li atsanqi lilaa khaatie kesakhye mami wietsü ghaannuo chüya nben."

Khielie, ajüü kaghapi(idioms) njüü wiena keni bhashiya nuo majjüge khizeghie che.

E. Gweghi kegule:Dikha noowie ghisa (play/drama)

- (a). Ben na aghapüün püngkkhaka bvüketün ma kessansiwa na ma ghangya lithuo, mani khaatie keccünienlie benkhye meshinnuo tsüghi sa.Mishoo kisü Ben nuo kepawa na kessansiwa ghisa.
- (b). No, Ben sa nuo apvüshang kepa kisü watsa Ben Sshükajen wiena nbvülaalo khün. Mani
Khaatie keccünienlie benkhye meshin nuo mani ghi sa.

F. Kentumelie nuo blackboard wie ajüü kethüghüü thu chükeya thu jjüge tsüpie zhüki nuo tsü mesikkhali sisheche.

KAGHALIWA KKHAGHABVÜ TONG (ZELIANG FOLKTALE)

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna:

1. Sshüka tsü mexhiedsü si nuo chüya.
2. Lesüshien wie nsengthuo keyishü kechüthsü tsü bhashiya.
3. Ajüütong tsü seng nuo asshüsha nuo kessansi thu gweghi keccünienlie.
4. Sshüka wie sakenan khuchi kethien thu tsü zhütie che.
5. Ajüü khishe kechi tsü sa.
6. Nyu kekeqa pie asaafong saya.
7. Ajüü kethüghüü nuo ajüüghanen thu sshüka wie keben thutsü chüya nuo pie atsanhang keccünienlie wie seng.

Ghanang kisü, Zeliang Naga mieshoo kisü anu alen kesiewie kejünyi waa. Ma aghaja aghijaa wie nbenthuo keyishü sa. Ayienoog tsa majin satün. Manyi thuna ma ketsanchi dha. Acienpvüü na ma sekaghashin ghalithuo nbvülaalo ma kiza dha. Mathu ma kikezana

ma nyon kemaya nuo ma ppiepie (spear) kaghacaan wietsü kejinchilo nuo. Haatie kegaghashinlie wie, anyi na khangya tün kepaghenenyienlla appie nyienlilaa ahnu wie yesüyenaa kiulilaa sayathuo tsa mathu pathi tün.

Ma menan yali apen bhakeben wie, ma acienpvüü minyughu-u kesa medunuo mani kesalie ntsa sa. Acchantong tsüdelaa kesalie tsü ghaan. Ma acienpvüü tsü pathi isalaa malaa kiu miesaa mienaa. Akhulo na jang pfüpfü kedogho wie, ma kemese wie benn nuo pala meshin sshümeiyala waa. Tsüghena ma acchantong kisüsü wie waa ma kekhwen khie isalaa kisütanlaa ma kekhwen sa ncümvu acienpvüü kemese ghena. Kkhaghabvütong na anyi kekeqa nmilla eben tsümuya. Ma anyi keqacüli khisheche. Acchantong na khi," hi akekhwen pie no cütün isalaa acienpvüü no bhakugho wie, nkulelaa nyienlilaa axhatha nkessalaa." Anyi na khi no nkesingcha, Kkhaghabvütong." Hi no mowa khikhye tsü sabenli."

Adethan kisü sienwie, acienpvüü akhan salla anyi watsü bhagho manyi kisü pathi kecüwa tsü. Acienpvüü na acchantong tsüde anyi khiewa benkhye kenaa isalaa acchantong tsüde ajüü tsüpie guthiesha. Assakhün wie, acienpvüü thuna Kkhaghabvütong wie ghonuo kenaa ghanye kisü ayienoo wie alentsinketün mula nyienkhye.

Acchantong na ma mese ntsa waa isalaa ma kempvüza tsüde saghuo yanuo khi, "hi nchüli". Acienpvüü thuna ajjüxhan anyi ayesü sapvü ketünwa wiena kaxhanya kebenliena ma jüü nondikhang nsa. Kkhaghabvütong kemetsaawana macüünaa kechuchinuo adhagüün pie mathu cünuo khi nkhan tsüde ghama dhagwie? Mathu jishanuo anyi watsü kesheencü sengnuo bvü.

Anyi wana kkhaghabvütong ma kaghali tsü ghaanpie ma nyon xhaacüüca waa. Ma kkhaghabvütong nkesingcha ntsa sa ma xhangsha kecü ghena. Tsüghena, ma kesheen nangsüü meteng," hi khielaa kkhaghabvütong shüchi nben nuo ithsa thulaa khielaa kkhaghabvütong shüchi thsü nben." Ghaninwa ma anu xhenan waaketün nu tsüghena khashiwaa nuo ma kkhaghabvütong nmunüngla isalaa ma majüü tsünyie.

Nuo nangsüü kecuo, Zeliang Naga thuna khielaa kkhaghabvütong shüchi nben tsüna malli laanoo benlilaa.

Xhiemün(moral): Ajüü khuchi kesa tsü khielaa nsa nsalaa.

AJÜÜJJÜGE(VOCABULARY):

1. Ajinjaa (haunted) : Kemechu anyi pataqe/patejaa ketün pen.
2. Sshaki/mutiewa (witness) : Ajjüge chüthaa eben nyi.
3. Akekhween (shelter) : Adsanghanie nuo aghaja wie kemnie pen.

4. Kkhaghavütong (fig tree) : Acchantong mabi bün pie anyi, asa nuo awa thu cü ketün.
5. Meshinsaa (suspicious) : Kemeshin ze.
6. Adhagüün (squirrel) : Asa kezza kiu.
7. Lebenghashu-o (grateful) : Nyu meshinpie kemexhie.
8. Amolli (jhum) : Amapi kisü ghena llikecaa.

A. Kekeghüü haathuhaa luonüng che:

1. Ghanyewa na manyi thu mowa pie ma ketsanche?
2. Anyi ayienoog wie thowa akekhween khie?
3. Thowa anyi kekhween sacü aghijaa wie? Nuo ajjüge khaatie kesawie akekhween khuche?
4. Thowana anyi bhagho? Mang kesana?
5. Cükie haawie mowa anyi sapie ma nyon xhacüüca waathsü-ü?
6. Khiena Zeliang nyithu nangsüü kecuo khielaa kkhaghavütong shüchi ntün?
7. Kemeshin khaatie kesa no wie gho, no cükie zhüpha atuwa sikewaa wie?
8. No kaxhang wie haatie mese ntsa kesa tssümedu dhala npi? Tsü khipie apvüshang thu kiza.

B. Ghacaanpen tsü zhü pang che:

1. Ayienoo tsama _____ sa tün.
2. Ma mawie kizalla mathuna no se _____ gholilaa no mathu _____ nüng laalo.
3. Ma acienpvüü minyugho-o kesa medu nuo ma tsü senuo kesalie _____ sa.
4. Acienpvüü thu na ma meshinsaa kepaghenanye mathu ajjü _____ anyi _____ wiena kaxhan yakebenlina.
5. Anyi watsa manooghüü piema _____ waa _____ tong na ma ketezin tsümükeya wie.

C. Kemeshuon watsü kesepie zhücuo tsüceenche:

1. Anyi watsa acchantong tsüde wiewaa khie
(a) Anün (b) Akekhween (c) Apvüshang.
2. Acienpvüü thuna maghaajisha nuo _____ watsü kesheencü sengnuo bvüa.
(a) Ayienoog wie acchantong thutsü. (b) Ghanye (c) Kisü kisü
3. Ajjü khishe kesatie, Zeliang nyi thuna khielaa _____ shüchimeteng.
(a) Kkhaghavütong, (b) Ayienoog cchantong, (c) Acchantong gaghabe.

D. Khuchi kethien jjüge thuhaa piella cükie saceenche:

1. Atssü kisü wie kadimi kisüna ben manyithuna nundsü ntsa.
2. Ma manyithu ssansi cülinuo ketenya.
3. Ma alen tongdi wietsü alon kedi kisü pie che.
4. Atuwa kughowana mamisü senuo tsü qiebvüa.
5. Keni tughowalaa anyikisü nama misü garí tsü sengnuo tsü qiebvüa.
6. Kecheen tughowalaa anyikisü ma khura sengnuo tsüpüng keghi bvüa.
7. Kadimi wana anyi tsüde cighuo che.
8. Ma alon tsü zaphieghielo anyithuwie kizza.
9. Suna apfü pang ghaantie alon ccakhuwie tsüben.
10. Kadimi wana khi, "Kiu jülaa nthu na alon tsü khuphieghie chilithuo, suna tsa nthujie sa-a kesa."
11. Tsü ghanang meteng ma nyi thuna nnundsüla-a.

E. Kiujülaa no kejjünyi kewaa watsü salithuo, no khaatie khagghabvütong tsü dhenüng kesa? Haapie dikha thu gweghi keccünienlie.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"